

Ei forordning frå 1617 om norske og tyske skular i Bergen

av Randi Rostrup

Dei fleste som har leita etter noko på eit arkiv har oppdaga at når ein ser etter ein ting, finn ein nesten alltid noko anna også, interessante dokument som ein i utgangspunktet ikkje leita etter og som ein heller ikkje visst fanst. Då eg i fjar på denne tida vitja statsarkivet i Bergen, såg eg gjennom nokre av dei eldste pakkane i bispearkivet. Der dukka det opp eit høgst uventa lite hefte på seks sider med tittelen «Forordning Om Nordske, Danske, oc Tydske Scholer J Bergen, oc deris tienere Officio¹» sett opp i tretten punkt.² Dei seks første er frå 1617, dei sju siste frå 1632. Forordninga er underskriven av Niels Paasche, biskop i Bergen 1616-1636. Skule og undervisning må ha vore viktig for han, for etter berre eit drygt år i bispeembetet, lét han setja opp desse reglane for dei norske (danske) og tyske skulane i Bergen. Til stades på det første møtet den 4. september 1617 var både lensherren Knut Urne,³ lagmannen og borgarmeister og råd i Bergen.

Dette vesle heftet er oppsiktsvekkjande på meir enn eit vis, for her finn me mange og uventa opplysningar om skuletilhøva i Bergen frå ei tid der mange har trudd at noko organisert skulevesen utanom latinskulane ikkje eksisterte i det heile teke. Rett nok oppdaga eg under arbeidet med denne artikkelen at denne forordninga har vore publisert før, men ettersom det var for over 230 år sidan,⁴ er det på høg tid at dette interessante dokumentet no får ny merksemrd.

Forordning Om Nordske, Danske, oc Tydske Scholer J Bergen, oc deris tienere Officio⁵

Anno: 1617: Den 4 Septembris, Paa Bergen Raadhusß, bleff giort saadan Een ForOrdning aff Nobiliß Præside R. Dn Canuto Wrne, Oc aff mig NP. paa mit Embedes Vegne, J Laugmandens sampt Borgemester oc Raads Neruerelße, oc deris Consens oc Samtycke, Huorledis her effter med Nordske, oc Tydsche Scholer her J Byen holdis schall Effter kon: Maytz: *Ordinantz*, oc Nye Reces,⁶ Saa oc den instrucs Som Reuerendiss Eph Hafn.⁷ mig NP derom nu haffuer till hænde stillett, Effterdij det bør Superintendenten her at haffue *inspection*, oc Jndseende saa vell till Nordsche oc Tydsche Scholer, som till den *Latinsche Schole* J alle maade, Som effter følger.

1. Først Schall her vere J Bergen Bye, saa mange Nordsche (elle Dansche) oc Tydsche Scholer som fornøden er,
2. Naar der feiler en Dansch eller Tydsch Scholemester, daa schall Borgemester oc Raad *Presentere* en Perßon for *Superintendenten*. Huilchen hannem schall *Examinere* J lärdom och Leffnet, oc dersom hand daa befindis rettelig *Qualificeret* till samme Schole tieniste, schall hannem Antvorde oc Betroe samme Tieniste, oc Tage *Iurament*⁸ aff hannem.

¹ Officio (av officium): embete, teneste, stilling.

² Statsarkivet i Bergen: Biskopen i Bjørgvin, Brev pk. 1 (1575-1670).

³ Knut Urne var lensherre over Bergenhus len 1615-1619.

⁴ Christopher Frimann: *Almindelig Samling af Stiftelser og Gavebreve i Kongeriget Norge med fornødne Oplysninger. Første Deel Bergen Stad angaaende*. Kiøbenhavn 1774, s. 101-103. Berre to stader i nyare litteratur har eg funne denne forordninga referert, nemleg av Johannes J. Helgheim i *Allmugeskolen i Byane*, Universitetsforlaget 1981, s. 17 og av Anders Bjarne Fossen i *Nordens eldste barneskole. Christi Krybbe skoler 1740-1990*, Bergen 1989, s. 21. Helgheim tolkar forordninga som at dette er det første tiltaket for å skipa nye skular, medan mi tolking samsvarer med Fossen om at forordninga skal regulera og kontrollera dei skular og lærarar som alt finst i privat regi.

⁵ Ord skrivne med latinske bokstavar i originalen er her *kursiverte*.

⁶ «Den lille Recess» var ei kongeleg forordning av 31. mars 1615. Første del av pkt. 2 handlar om danske skular: «Alle bisperne skulle udi deris visitatz oc visitere skolerne, saa vel smaa som store, oc da flittig examinere icke allene disciplerne, men ogsaa skolemester oc hører, oc dersom da hos nogen af dem nem nogen merkelig brøst eller uflittighed befindis, skulle de dennem strax afskaffe och udi deris sted andre, som dertil døctigere oc dueligere kunde være, forordne». V.A. Secher: *Forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende 1558-1660*, København, 1891-94, bd. 3 (1596-1621), s. 435-436.

⁷ Dette var biskopen over Sjælland stift 1615-1638, Hans Poulsen Resen. Alt i sitt første embetsår kravde han at den mengda kristendomskunnskap som både born og vaksne skulle kunna, vart sterkt utvida.

⁸ Gjera eid.

3. Ingen aff diſe Scholemestere maa haffue flere *Discipler*, End 60. Vden hand ellers vil nogle *instituere* for Guds schyld,⁹
 4. Skall En Scholemester Aarligen haffue till *Salarium* Aff en som Lærer
att Læſe 1 Rxdlr.
Aff dem som Lærer at Læſe oc Schriffue ... 1 ½ Rxdlr.
aff dennem som Regner ij Rxdlr.
- Huilcken samme Scholegield, hand maa kræffue som anden witterlig Gield, aff dennem som set-
ter deris Børn J Scholenn til hannem, Oc Scholemesteren schal haffue sin Richtig *Catalogum* paa
Børnene, Naar de ere kommen till hannem J Skole,
5. Huo som haffuer nogen aff diſe Scholemestere, noget till at tale, hand schall det giøre for *Super-
intendenten*,
 6. Huilcken Scholemester som bliffuer Een oc anden sinde¹⁰ aff *Superintendenten* paa mindt om sin
Vlæmpe, och icke raader bod der paa, hand schall aff *Superintendenten* aff sættis.
- Summa her schal med alle Schole Tienere, Huad heller de ere *Latinsche*, Nordsche, Dansche, eller
Tydsche, handleß oc *procederis* Alldelis effter den Nordsche kircke *Ordinantz*, oc den Ny *Recess*.
- Anno 1632 Den 10 Marty:* Bleffue diſe Effterfølgende Siu Artickle, herom aff oß giortt, oc aff den
Welb: Mand Jenß Juel,¹¹ vor kiere Hr: Schlotz herre *Confirmaret*:
7. Erlige Quindfolck som aff fornødenhed Lære Pigebørn att Sye, Kniple, Læſe maa oc her til-
stediſ: dog saa at naar de ville Lære samme Børn, *Catechismi* forklaring, de daa till forn samme
forklaring *Superintendenten* fremujser,
 8. Børnen bør at Affuis,¹² oc Tuchtis tilbørlienoc formuffteligen J alle Skoler, naar de fornemmer
deris Vtuct eller Vlempe Er skeed J Scholen, paa Gaden eller hiemme J hußene,
 9. Jngen maa Annamme nogen *Discipel*, J sin Schole, som nogen tidlang haffuer veritt vnder en an-
den Scholemesters *Disciplin*, Vden saa er att hand haffuer en Seedel J fra den første, at hand er
*Contenteret*¹³ for sin Vmage,
 10. Der som nogen Scholemester befindis att vere geneigtt till Druckenschab eller fylder, oc ßaa
komme J Scholen, der Vbesindelig at Tractere Børnene med Hug oc slag, Och det bliffuer beu-
ligt giortt, Eller oc med Anden forargelig bedrifft, Schall hand tillbørlien straffis med *Remotion
ab officio*,¹⁴ Eller¹⁵ forgangen *Admonition*.¹⁶
 11. Jngen *Domesticus Paedagogus* (Eller Scholemester hiemme J Husene) maa Antagis, vden hand
er aff *Superintendenten Examineret* oc *approberet*, att hand J Lærdom oc Leffnet der till er *Qua-
lificeret* och skickelig, Thi ellers Pleier deraff atschillige *absurditeter* och Vlempe at foraarsagis.
 12. Ingen som haffuer tientt her paa *Contoret*, maa Annammis till saadan Schole bestilling, Vden
saa er, at hand Louligenn er schild derfra, oc fremvjser sin Richtig Affscheid i fra sit Herschab
som hand der tientte.
 13. Maa ocßaa diſe Scholemestere her J Byen, lade deris *Disciple*, Agere Smaa Christelige *Come-
die* Spill paa Schole vjß (dog icke I Fasten) Men ved Philippi, oc Jacobi tiid, Effter gamble Sed-
uane, Paa det Vngdommen kand vænis till Høfflighed J geberder oc sin Omgengelße,

⁹ Instituere tyder her undervisa. Å gjera noko «for Guds skyld» innebar å gjera noko utan vederlag.

¹⁰ sinde = gong, som i «knokosinne».

¹¹ Jens Juel var lensherre over Bergenhus len 1629-1633.

¹² Agast, av å aga, d.e. tukta, tvinga til respekt og lydnad, halda i age.

¹³ contenteret = fornøgd, som her tyder å få betalt.

¹⁴ remotion ab officio = avsetjing fra embetet.

¹⁵ Truleg feilskrive for «Effter».

¹⁶ admonition = rettsstemning.

Dog at en huer Scholemester gaar selff med sine *Discipler*, oc dennem samptt deris *Action* oc Spill *Dirigerê* till Børligen, der som de gaatt Folck beßøge ville.

N Pasch. D.
S B m.m.

Denne forordninga for dei ikkje-latinske skulane i Bergen by er overraskande, for til no har det om-trent ikkje funnest noko prov på at det faktisk vart drive organisert skuleverksemd i byane alt tidleg på 1600-talet. Omfanget kan ikkje ha vore så reint lite heller, for mellom dei seks første punkta frå 1617 står det at ingen lærar (skulemeister) må ha fleire enn 60 elevar. Sjølv om det ikkje står noko om kor mange lærarar der var, står det likevel at det skal vera så mange skular som det er naudsynt å ha. Det vart såleis lagt til rette for at alle dei foreldra som ville ha borna sine i skulen, fekk det.

I dei neste femten åra har dei openbert fått litt meir røynsle med skulane og lærarane, for i 1632 er det lagt til sju nye punkt. Her får me mellom anna vita at vaksne kvinner heldt skule der små-jenter lærte å sy, knipla og lesa. Eit nytt krav til desse kvinnelege lærarane var at den katekisme-forklaringa dei nytta skulle vera godkjend av biskopen. Det har sikkert vore gamle bøker i bruk og biskopen har vore redd for «vranglære». Kvinnelege lærarar var ikkje noko nytt i Bergen, for alt i 1571 sette Absalon Pederssøn dottera Susanna i skule hjå Barbra, kona til Edis smed. Tolv veker seinare skriv han at no har ho lese ut heile ABC-boka.¹⁷

Sjølv om borna skal «agast» og tuktast på fornuftig vis dersom det er naudsynt, har det i dei femten åra som har gått openbert vore somme som har gått over streken, for no skulle ein lærar som kom drukken til skulen og slo borna «ubesindig» avsetjast.

Noko anna å leggja særleg merke til er at også desse elevane, og ikkje berre dei i latinskulen (som Absalon Pederssøn skreiv om på 1560-talet),¹⁸ sette opp små kristelege komediespel som ungane spela opp for godtfolk. Når det står at dette var «etter gamal sedvane», er dette ein temmeleg klår indikasjon på at eit organisert skulevesen må ha eksistert i Bergen i temmeleg lang tid, minst i frå 1607, då den nye kyrkjeordinansen kom, men truleg heilt frå 1500-talet. Like eins formuleringa i innleiinga om at forordninga handler om korleis dei norske og tyske skulane «her effter» skal hal-dast, tyder på at dette er ei offentleg regulering av ei privat verksemd som har halde på ei stund.

Myten om den norske allmugen som ikkje kunne lesa

At eit skulevesen utanfor den latinske skulen var offentleg regulert i ein norsk by alt tidleg på 1600-tallet har, som nemnt, ikkje vore særleg kjent. Tvert om, det har dei siste par hundre åra vore ei seigliva myte at folk flest, allmugen, ikkje kunne korkje lesa eller skriva før langt inn på 1700-talet, trass i mange prov på det motsette. I ei lærebok i litteraturhistorie frå så seint som 1990 vert det til og med hevd at ved byrjinga av 1800-talet var nordmenn flest analfabetar.¹⁹ Det har vore ein dels heftig debatt om dette spørsmålet der skule- og litteraturhistorikarar i all hovudsak vil gjeva opplysingstida og innføringa av den obligatoriske konfirmasjonen i 1736 og skuleforordninga av 1739 æra for at folk endeleg lærte å lesa, medan andre historikarar hevdar, med bakgrunn i tilgjengelege kjelder, at folk flest kunne lesa lenge før det, mange også skriva.

Utbreiinga av synet på at nordmenn flest ikkje kunne lesa eller skriva, ser det ut til at Ludvig Daae har eit stort ansvar for. I 1869 heldt han nemleg eit foredrag i «Videnskabsselskabet» i Christiania med tittelen «Naar lærte den norske Almue at læse indenad?» Dette vart i 1881 teke inn i første samling av «Norske Bygdesagn», som vart vidt spreidd. Her skriv han mellom anna: «Førend Almueskolens opprettelse i vort land forstod altsaa kun de færreste at læse i Bog (vare „boglærte”), og endnu færre kunde læse Skrift („vare brevsynte”, som det hed) eller havde lært selv at skrive. Man havde lært udenad nogle Bønner og Salmer, og skulde der skrives en Føderaadskontrakt, et

¹⁷ Absalon Pederssøn Beyer: *Absalon Pederssøns Dagbok 1552-1572*. utg. av Ragnvald Iversen, Oluf Kolsrud og Kristen Valkner, Universitetsforlaget, Oslo 1963, s. 203 og 216.

¹⁸ Absalon Pederssøn, s. 129, 189, 217 og 232.

¹⁹ Fet 1995, s. 26.

Skjøde eller et Gjældsbrev, fik man en Præst, Sorenskriver eller Lensmand til at gjøre det.»²⁰ Til det siste er å seia at alle døma til Daae er dokument som skulle vera juridisk gyldige. Enno i dag set dei færreste av oss opp slike dokument sjølv, men nyttar i staden ferdige standard kontraktar eller skjema, eller overlèt det til profesjonelle. Ingen ville påstå at det var fordi me ikkje kunne skriva sjølve. Til det første er å seia at mange av dei argument og døme som Daae nyttar for å underbyggja påstanden ikkje held. Nokre av desse skal eg gå nærmare inn på nedanfor.

Dei første steg mot ein offentleg skulevesen

Dei første steg mot ei offentleg skuleordning i Danmark-Noreg kom med Christian den 3.s kyrkeordinans frå 1537, som vart gjort gjeldande i Noreg frå 1539. Dette var det første offentlege tiltaket for å auka kristendomskunnskapen hjå allmugen, heilt i tråd med Luthers krav. Denne opplæringa skulle skje på morsmålet og formidlast av prestar og skulemeistrar i byane, der det skulle opprettast såkalla «skriveskular»:

«Schriffuere Skoler, som mand dem kalder, for drenge og piger, Oc andre de der icke duer til at lære Latine, maa øffuerigheden forsørge, Dog skulle Forstanderne til samme Scholer see til med, at sand Gudfryctighed maa samme børn saa effterhaanden indgydis oc indgrundes aff Børnelerdommen.»²¹

Med skule meinte ein nok helst at det vart halde skule i tydinga undervisning, ikkje naudsynleg i eige skulehus, sjølv om dette fanst ein og annan stad. På landet skulle ansvaret for kristendomsundervisninga delast mellom prest, klokkar og foreldre. No vanta det både lærarar og bøker, men ein storstila produksjon av danske lærebøker vart sett i gang etter reformasjonen.

I ei bok om morsmålsfagets historie står det: «Men fordi myndighetene ikke bekymret seg om finansiering, fikk slike pålegg ofte ingen følger». ²² Dersom dette hadde vore rett, skulle det ha eksistert mange og lange innvendingar retta til kongen og kanselliet med klagar, orsakingar og forklaringar for at påbodet ikkje kunne følgjast. Noko slikt finst det ikkje spor etter. Det var nett det som skjedde med skuleforordninga av 1739 og som leidde til at denne kom i ei moderert form i 1741. Påstanden er nok heller ein freistnad på å forklara den gamle oppfatninga om at det ikkje har eksistert danske skular i byane før utpå 1700-talet, truleg etter Daae si utsegn: «I Christiania By havde ogsaa Forholdet hidtil været omtrent det samme som paa Landsbygden. I 1706 antog nemleg vor Hovedstads Magistrat for første gang en vis Elias Hansen til „Skolemester for Byens omløbende og fattige Børn, som Stodderfogderne²³ skulde tilføre ham”.» Ein kan spørja om på kva grunnlag Daae kan hevda at det er første gong det vert tilsett ein lærar på ein offentleg skule, all den tid han truleg ikkje hadde tilstrekkeleg med kjelder frå Oslo frå den tida som kunne fortelja ei anna historie. I nyare litteratur er det omtalt ein autorisert skulehaldar for allmugen i Christiania alt i 1623 og fleire andre som dreiv utan autorisasjon.²⁴ Biskop Glostrup omtaler alt i 1622 ein ung mann i Skien som har fått bevilling «att maa hollde hos sig wdi Skolle Pigebørn och smaa drenge børn, som ere saa wmyndige, att di icke kand gaa wdi Latine Skollen.»²⁵ Frå Stavanger kjenner me til «Jenns Skolemester», som er omtalt så tidleg som i 1618, då han stemna nokre foreldre for retten som ikkje hadde betalt han løn.²⁶ Stavanger er vel den einaste byen her i landet som har bevart så tidlege tingbøker (frå 1617). Det ville også ha vore merkeleg om alle borgarar og handelsfolk både i byane og på landet, som i høg grad var avhengige av å kunna lesa og skriva for å driva verksemda si, ikkje sjølv skulle sjå til at borna deira fekk same opplæring.

²⁰ Daae 1881, s. 216.

²¹ Holger F. Rørdam: *Danske Kirkelove samt Udvælg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de fattiges Forsorgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683*. Kjøbenhavn 1883, bd. 1, s. 97-98. Trass i tittelen inneheld dette verket det meste av det som også gjeld Noreg.

²² Torill Steinfeld: *På skriftens vilkår. Et bidrag til morsmålsfagets historie*. J.W. Cappelens forlag, Oslo 1986, s. 58.

²³ Ein stodderfut var ein tenestemann som skulle føra oppsyn med tiggjarar, omstreifarar og andre fattige.

²⁴ Johannes J. Helgheim: *Allmugeskolen i byane*, Universitetsforlaget, Oslo 1981, s. 18.

²⁵ *Biskop Nils Glostrups Visitatser i Oslo og Hamar Stifter 1617-1637*. Ved Ludvig Daae og H. J. Huitfeldt-Kaas, Det Norske Historiske Kildeskriftfond, Christiania 1895, s. 31.

²⁶ Statsarkivet i Stavanger: Stavanger Rådstoveprotokoll A2 (1618-1619, som ikkje er foliert), rettsmøte 10/11 1618.

Også i Danmark er det funne prov på at det fanst «skriveskular» i nokre av dei større byane alt på 1500-talet. I Helsingør, ein by langt mindre enn Bergen, var det i 1620-åra over ti personar som kalla seg skulehaldarar, og nokre einstaka «skulemødre». ²⁷ Kvinnelege lærarar i Noreg finn me tidleg også andre stader enn i Bergen. I Kristiansand er «Dorthe skolemester» omtalt alt i 1661, berre 20 år etter at byen vart grunnlagt. I 1729 var det heile fire kvinnelege lærarar same stad. Av desse underviste tre berre i lesing. Borna måtte vera under sju år og dei fekk ikkje ha fleire enn ti elevar kvar.²⁸

I 1607 kom ein ny kyrkjeordinans for Noreg. Her er avsnittet om skriveskulane identisk med det som stod i ordinansen av 1539. Kyrkjeordinansen av 1607 har av mange vorte oppfatta som noko nytt, men i røynda er dei punkta som gjeld skule og opplæring av born (unnateke detaljane om latinskulen) i all hovudsak berre ei stadfesting av ordinansen frå 1537/39.²⁹ Det gjeld også kapitlet «Om Børne Skoler», som byrjar slik:

«AT Børn maa optuctis oc vdi Sindene, beredis til Euangeliun, aff huilcken bereding, den første Barndom blifuer skickelig til sand Christelige Gudfryctighed, oc andre dyder, oc begriber de Konster, huilcke megit kunde hielpe, enten at lære det, der hører til Guds ære vdi Christendommen, eller til at opholde och beuare it got, *Civile* oc *Verdslig Regimenter.*»³⁰

Dei «Konster» som kan vera til hjelp for å læra anten det som hører til Guds ære og kristendomen eller for å klara seg bra i det sivile, kan knappast vera noko anna enn lesing, og truleg også skriving og rekning. I 1631 vert det ytterlegare presisert i eit kongebrev til biskop og lensherre i Oslo og Hamar stift at det i kvar kjøpstad skal oppretta «gode Danske Skoler, Hvor Børnelærdommen, Læsen, Skriven og Regnen læres kunde».³¹

Undervisning på landet

Det var skilnad på by og land og det er allmugen på landsbygda Daae skriv mest om og som også har vore mest omtalt i skulehistoria som analfabetar. Ei forordning av 1629 innskjerpa foreldra si plikt til å gjeva borna sine ei kristeleg oppseding.³² At det korkje i denne eller andre forordningar om kristendomsopplæring stod noko konkret om leseopplæring har mange sett som eit prov på at slik opplæring ikkje fann stad.

I 1995 kom det ut både ei bok (av Jostein Fet) og ein artikkel (av Oddvar J. Jensen) om lesekunne hjå allmugen på landet, der begge forfattarane uavhengig av kvarandre hadde kome fram til at det var foreldra som i hovudsak lærte borna sine å lesa før skulen vart innført.³³ Alt i kyrkjeordinansen av 1539 heitte det om latinskulan at «Til disse samme Scoler maa børnene sendis aff de næruerendis Landzbyer, Ocsaa wel aff smaa steder, naar de noget haffue hiemme lerd, oc forbedret seg.»³⁴ Det kan tyda på at heimeundervisning alt då kan ha vore vanlegare enn det ein har trudd til no. Det same står i Chr. 5.s lov av 1687.³⁵ Jensen siterer biskop Pontoppidan som i 1749 skreiv at motstanden mot innføringa av skulen på landet kom av at foreldra ikkje kunne forstå kvifor dei ikkje kunne «lære deres Børn selv, ligesom de vare lærte». ³⁶ Same året (1995) kom det danske tidskriftet *Bol og by. Landbohistorisk tidsskrift* ut med eit temahefte «Skriften», med tre artiklar om

²⁷ Dahlerup 1995, s. 8.

²⁸ Torgeir Bue: Kvinner som lærere i det gamle Kristiansand – før 1800. *Årsskrift 60 for Agder Historielag*, Kristiansand 1984, s. 85-87.

²⁹ Kirkeordinansen 1537/39. Tekstudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten, Akademisk Forlag, København 1989, s. 202-210.

³⁰ Kirkeordinansen av 1607 og Forordning om ekteskapssaker gitt 1582. Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, Den rettshistoriske kommisjon, Oslo 1985, s. 61.

³¹ Norske Rigs-registranter, Det Norske Historiske Kildeskriftfond, Christiania 1861-1891, bd. 6, s. 311.

³² V.A. Secher: *Forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende 1558-1660*, København 1897, bd. 4 (1622-1638), s. 470.

³³ Fet 1995, s. 35; Jensen 1995.

³⁴ Kirkeordinansen 1537/39, s. 209.

³⁵ Kong Christian den femtes norske lov af 15de april 1687. utg. av Otto Mejländer, Christiania 1883, 2. bok, 18. kap., 1. art.

³⁶ Jensen 1995, s. 85.

lese- og skrivekunne på landet i tida mellom reformasjonen og 1700-talet. Også der vart konklusjonen at ein stor del av leseopplæringa på landet skjedde i heimen og at det var i dette ljoset ein måtte forstå dei mange protestane på 1700-talet mot offentlege skular som kosta pengar.³⁷

I Danmark har dei nemleg også den same seigliva tradisjonen om at folk flest ikkje kunne lesa og skriva før allmugeskulen vart innført, oppretthalde av den skulehistoriske tradisjonen med hovudvekt på 1700-talet. Dahlerup oppsummerer etter å ha gått gjennom alle dei kjeldene som gjev eit anna svar på spørsmålet om lesekunne hjå allmugen: «Men er man mindre interesseret i institutionshistorie og mere i læsefærdighedens eventuelle udbredelse, vil kilderne plutselig få en anden karakter.»³⁸ Like eins seier Jensen om skulehistoriske studiar at «de har alle det til felles at det er skolen som institusjon som angir det overordnede perspektiv og som bestemmer valg av kilder.»³⁹

Både Oddvar Johan Jensen og Jostein Fet har nytta samtidige kjelder. Jensen har nytta visitasmeldingar og sjelmannatal frå Sogndal der det finst detaljerte opplysningar om lesekunnskap for kvart einskilde individ. Fet har også nytta same type sjelmannatal frå Sunnmøre og har gått systematisk gjennom alle skifter på Sunnmøre og registrert alle bøker. Han finn at mellom 85 og 90 % av allmugen kunne lesa lenge før innføringa av skulen i 1739.⁴⁰ I

2003 kom han med ei ny bok, denne gongen om skrivekunne hjå bøndene på Sunnmøre. Han syner at både lese- og skrivekunne kom tidleg inn i og følgde visse bondeætter, særleg klokkar- og lensmannsætter, bønder som dreiv med handel og jektefart, hadde lagretteombod, lensmannsombod eller andre gjeremål som ofte stilte krav om skrivekunne eller lesing av handskrift. Og var lese- og skrivekunne først kome inn i ei slekt, vart han verande der og gjeven vidare til dei neste generasjonane.⁴¹ Appel påpeikar det same mønsteret i Danmark.⁴² Dette er også det inntrykket eg sjølv har etter å ha sett mange døme i 1600-talskjelder på at dei som sjølv kunne lesa og skriva la vinn på at borna deira skulle få

læra det same, anten det skjedde i heimen eller at borna fekk opplæring ein annan stad. Som me såg ovanfor vart det alt i kyrkleordinansen av 1539 sagt at born frå landet kunne byrja på latinskulen når dei hadde lært noko heime. Borna var ofte ikkje meir enn 4-5 år gamle når dei byrja å læra seg bokstavane.

I Noreg er det truleg geografiske skilnader, for somt tyder på at lesekunne ikkje var like utbreidd på Austlandet som i resten av landet, i det minste om ein skal tru på ein skulehistorikar som Knut Tveit, som hovudsakleg byggjer på kjelder frå Austlandet.⁴³ Det er grunnlaget hans for å påstå at det var den utbreidde analfabetismen hjå allmugen som var grunnen til at allmugeskulane vart oppretta, ein påstand som ikkje kan dokumenterast. Eit unntak mellom skulehistorikarane er Johannes Helgheim. Han har nytta sjelmannatal frå heile landet som kjelde og skriv om 1730-åra at «ein får inntrykk av at kjennskapen til lesekunsten måtte ha vore heller god på bygdene på den tida. Og dette gjaldt alle lag av folkesetnaden, ikkje berre barna til sjølveigande bønder, slik det har vore hevdta tidlegare.»⁴⁴

³⁷ Appel 1995, s. 30-32.

³⁸ Dahlerup 1995, s. 14.

³⁹ Jensen 1995, s. 90.

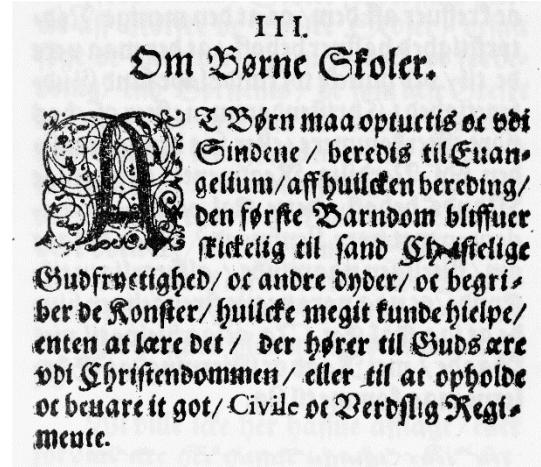
⁴⁰ Fet 1995, s. 35.

⁴¹ Fet 1995, s. 30-31 og 2003, s. 43 og 56.

⁴² Appel 1995, s. 43.

⁴³ Knut Tveit: Lesekunne og undervisning før folkeskolevesenet. I: Jokipii & Nummela 1981, s. 94-97.

⁴⁴ Johannes J. Helgheim: *Allmugeskolen paa bygdene*. H. Aschehoug & Co., Oslo 1980, s. 207.

Frå det første kapitlet «Om Børne Skoler» i kyrkleordinansen av 1607.

«Børnelærdom», lesekunne og utanåtlæring

Rett etter reformasjonen var kunnskapskravet dei ti bod, truedkjenninga og Fader vår. Ikkje lenge etter kom i tillegg det som stod om dåp og nattverd. Det var dette ein kalla «Børnelærdom» og den skulle alle kunna *utanåt*. Krava om kor mykje kristendomskunnskap både born og vaksne skulle kunna auka kraftig utetter 1600-talet. Frå 1645 kunne presten nekta å trulova unge folk som ikkje kunne barnelærdomen sin bra nok. Då hadde også Luthers «vesle katekisme» vorte obligatorisk, saman med fleire bøner og salmar. I det nye kyrkjeritualet av 1685 kom det i tillegg pålegg om at dei unge skulle lære heile forklaringa til Luthers vesle katekisme også, alt saman utanåt. Som i 1629 var den kristelege barnelærdomen som prest, klokkar og heim hadde hovudsavaret for det primære også i Chr. 5.s lov av 1687,⁴⁵ men utan at leseopplæring er nemnd særskilt.

Det var denne utanåtlærte «barnelærdomen» biskopar og prostar var interesserte i når dei fór rundt i sokna på visitas. Kva måte dei unge hadde lært dette på hadde mindre å seia. Hovudsaka her er at rapportar frå prost og biskop om at det stod bra eller därleg til med barnelærdomen den eine og den andre staden ikkje fortel noko om lese- og skrivekunne, med mindre dette er kommentert eksplisitt. Dei tidlegaste visitasbøkene som er bevarte stammar alle frå Austlandet,⁴⁶ der lesekunna truleg var noko mindre utbreidd enn resten av landet. Fleire enn Daae byggjer på desse bøkene, noko som nok kan ha medverka til at lesekunna har vorte oppfatta som låg, og at dette vidare har vorte generalisert til heile landet. Det at lesekunne nesten ikkje er nemnd i desse visitasbøkene vart teke som eit prov på at allmugen ikkje kunne lesa, slik Daae, og svært mange etter han, hevda at allmugen berre kunne ramsa opp barnelærdomen sin utanåt, utan å kunna lesa i bok. At dei kunne det utanåt vart eit prov på at dei ikkje kunne lesa, men dei gløymer å nemna at kravet var at dei *skulle* kunna det utanåt.

Men korleis er no eigentleg forholdet mellom utanåtlæring og boklesing? Alle me som er gamle nok til å ha lært salmevers og trusforklaring utanåt på barneskulen veit at det er mykje vanskelegare å læra seg lange bolkar utanåt enn det er å lesa dei frå ei bok. Etter kvart som omfanget av «pensum» auka, vart nok utanåtlæring ein tungvint lærermåte. Jensen og Fet tek ikkje opp det sentrale spørsmålet om kva som kom først av lesing og utanåtlæring, men det er det andre som har gjort. Sambandet mellom lesing og utanåtlæring er detaljert undersøkt i Island, der ein samanlikna vitnemål i kristendomskunnskap og lesekunne i to sokn i 1756 i høve til den korte katekisma og den mykje lengre forklaringa. Der fann ein at for den korte katekisma var det ikkje noko samband mellom lesekunne og kunnskap, slik at også analfabetar meistra denne vel, medan det for den lange forklaringa var tydeleg samsvar. Konklusjonen var at den lange forklaringa var mykje vanskelegare å læra utanåt for dei som ikkje kunne lesa.⁴⁷ Charlotte Appel kjem like eins med ei rekkje døme som tyder på at rekkjefølgda i Danmark var at først lærte borna å lesa, deretter lærte dei teksten utanåt.⁴⁸

Kunnskapsmengda var den same i Noreg, så konklusjonen må verta at lesekunne i aukande grad vart ein føresetnad for å meistra dei aukande kunnskapskrava frå kyrkja utetter 1600-talet og at det dermed vart vanlegare å læra lesing før dei byrja på utanåtlæring. På landet lærte borna å lesa hovudsakleg i heimen, i byane truleg i større grad på skule.

Myten slår sprekkar

Der er underlege inkonsekvensar i foredraget til Daae frå 1869. Ein stad skriv han t.d. at «den første Tid efter Reformationen, da er det indlysende, at den store Mængde ikke kunde læse, allerede af den Grund at der fattedes bøger».⁴⁹ Daae kan ikkje ein gong tenkja tanken at bønder kunne skriva og dermed òg kunne lesa handskrift. Men på sida framfor fortel han om den store interessa for lov og rett hjå bøndene og at «den levning af Kjendskab til vort Oldsprog, som vedligeholdt sig seigest, var Forstaaelsen af gamle Retsdokumenter.» Korleis kunne mange av bøndene forstå innhaldet i dei

⁴⁵ Kong Christian den femtes norske lov af 15de april 1687. utg. av Otto Mejländer, Christiania 1883, 2. bok, 6. kap., art. 1-2 og 15. kap., 2. art.

⁴⁶ Biskop Jens Nilssøns visitasbøger 1574-1597 og Biskops Nils Glostrups Visitatser i Oslo og Hamar Stifter 1617-1637.

⁴⁷ Jokipii & Nummela 1981, s. 151 og 183.

⁴⁸ Appel 1995, s. 25, 27 og 42.

⁴⁹ Daae 1881, s. 218.

gamle breva og diploma sine om dei ikkje sjølv kunne lesa kva det stod i dei? Slik sett kan mange av argumenta hans nærast sjå ut som bortforklaringar. Det er som om han i føreveg har bestemt seg for at allmugen ikkje kunne lesa og har tolka alt han har funne inn i det biletet, sjølv ting som eigentleg tyder på det motsette. Spørsmålet om kvifor det openbert var så viktig å gjera bøndene til analfabetar i tida før skuleforordninga av 1739, kunne det ha vore interessant å få svar på, men det får eg overlata til andre.

Ovanfor har eg berre nemnt nokre få av dei sakene som tyder på at lese- og skrivekunne var langt vanlegare enn kva skule- og litteraturhistorikarar i nærmere to hundre år har villa ha oss til å tru. For dei som vil vita meir om lese- og skrivekunne hjå allmugen i tida mellom reformasjonen og 1739, syner eg til litteraturlista nedanfor.

Etter mange års lesing av 1600-talskjelder med mange døme på at vanlege folk kunne både lesa og skriva, har eg lenge hatt mistanke om at det eg lærte på skulen om at folk flest i Noreg ikkje kunne lesa og skriva før langt ut på 1700-talet må ha vore feil. Med forordninga frå 1617 om dei norske og tyske skulane i Bergen dukka det opp endå eit prov som underbyggjer det eg lenge har hatt inntrykk av: I tida mellom reformasjonen og innføringa av allmugeskulen i 1739 må det truleg ha vore vanlegare at folk flest kunne lesa enn at dei ikkje kunne det.

Eit utval av litteratur om lese- og skrivekunne hjå allmugen før 1739

- Appel, Charlotte (1995): «Kunne læse udi Bøger Prent». Om læsefærdighed og læsning i 1600-tallets landbosamfund. *Bol og By, Landbohistorisk tidsskrift*, 1995:2, s. 18-49. Utg. av Landbohistorisk Selskab.
- Dahlerup, Troels (1995): Om kilderne til udbredelse af landalmuens læsefærdighed i 1600-tallet. *Bol og By, Landbohistorisk tidsskrift*, 1995:2, s. 8-17. Utg. av Landbohistorisk Selskab.
- Daae, Ludvig (1881): Naar lærte den norske Almue at læse indenad? I *Norske Bygdesagn, Første Samling, Anden omarbeideide og forøgede Udgave*. J.W. Cappelens Forlag, Christiania 1881.
- Fet, Jostein (1995): *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*. Universitetsforlaget, Oslo 1995.
- Fet, Jostein (2003): *Skrivande bønder. Skriftkultur på Nord-Vestlandet 1600-1850*. Det Norske Samlaget, Oslo 2003.
- Jensen, Oddvar Johan (1995): «... lære deres Børn selv, ligesom de vare lærte ...» Sjeleregisteret som kilde til allmuens kunnskapsnivå før opprettelsen av allmueskolen. *Heimen* 2/1995, s. 85-90.
- Jokipii, Mauno og Ilkka Nummela (red.) (1981). *Ur nordisk kulturhistoria: Läskunnighet och folkbildning före folkskoleväsenet. XVIII Nordiska historikermötet i Jyväskylä 1981, Møtesrapport*. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä 1981. Med bidrag frå Danmark (I. Markussen og V. Skovgaard Petersen), Grønland (F. Gad), Noreg (K. Tveit), Island (L. Guttormsson), Sverige (E. Johansson) og Finland (R. Luttinen).
- Worsøe, Hans H. (1995): Den skrivende præst og landsbysamfundet med særligt henblik på de sønderjyske forhold og Vonsildpræsten Johannes Rüde. *Bol og By, Landbohistorisk tidsskrift*, 1995:2, s. 50-69. Utg. av Landbohistorisk Selskab.

Like etter at artikkelen var publisert, vart eg gjort merksam på denne doktoravhandlinga:

Apelseth, Arne (2004): *Den låge danninga. Skriftmeistring, diskursintegrering og tekstlege deltagingsformer 1760-1840*. Dr. art.-avhandling 2004. Det historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Bergen, Nordisk institutt. – http://www.uib.no/info/dr_grad/2004/apelseth.htm

(Denne handlar mellom anna om lese- og skrivekunne hjå allmugen og om korleis kjeldene fortel ei anna historie enn den tradisjonelle historiske litteraturen.)